

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام

سال پنجم / شماره هیجدهم / زمستان ۱۴۰۲

: 10.22034/icrs.2024.433572.1255

تاریخ و گونه شناسی کتاب‌های اصطلاحات کلام اسلامی

اسماعیل اثباتی^۱

(۵۰-۷۰)

چکیده

معانی اصطلاحات مورد استفاده در دانش‌های گوناگون با معانی لغوی واژگان متفاوت است و با مراجعه به لغت نامه‌ها قابل درک نیست. در پاسخ به این نیاز جامعه علمی، دانش پژوهان رشته‌های گوناگون کتابهایی را تألیف کرده‌اند. در دانش کلام نیز این احساس نیاز متکلمان را به تدوین فرهنگ‌های اصطلاحات واداشته است. کتاب‌هایی که در مواردی متأثر از مبانی و مذاهب کلامی نویسندگان و مشرب‌های فکری آنها تدوین شده است. نوشتار حاضر سیری در تاریخچه نگارش‌های اصطلاحات کلامی داشته و کوشیده است با معرفی مهم‌ترین منابع موجود، راه شناخت و استفاده از این منابع را تسهیل کند. برای یافتن معانی اصطلاحات کلامی می‌توان به موسوعه‌های فراگیر مانند مفاتیح العوم خوارزمی یا التعریفات جرجانی که اصطلاحات همه علوم را معرفی کرده‌اند مراجعه کرد یا از فرهنگ‌های اصطلاحات فلسفی مانند الحدود غزالی یا المبین آمدی استفاده کرد اما بهترین راه مراجعه به کتاب‌هایی است که به صورت تخصصی اصطلاحات دانش کلام را تعریف کرده‌اند. در میان شیعیان این مسیر با شیخ مفید آغاز شد اما کتاب شیخ طوسی پربرتر است. اوج این نگارش‌ها در قرن شش و به دست ابن صاعد بریدی و مقرئ نیشابوری است. در میان اشاعره ابن فورک اولین اثر را پدید آورد که به وسیله ابواسحاق شیرازی و ابن سابق صقلی پیگیری شد. در عصر حاضر کتاب‌های جامعی مانند شرح المصطلحات الکلامیه تدوین شده که جامع اطلاعات منابع قبلی است.

واژه‌های کلیدی: اصطلاحات کلامی، تدوین فرهنگ اصطلاحات، موسوعه‌های کلام اسلامی، کلام اسلامی.

۱. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

مقدمه

اهل هر دانشی برای انتقال علوم و مفاهیم با وام‌گیری از الفاظ رایج در عرف و حمل معنای خاص خود بر آن لغات، اصطلاحاتی را وضع کرده‌اند که در موارد بسیار معنای مورد نظر دانشیان با معنای اولیه الفاظ متفاوت است و بدون فهم آن معنا نمی‌توان مراد آنان را فهمید. گاه با مطالعه گسترده در یک دانش می‌توان به معنای خاص هر اصطلاح در آن دانش دست یافت اما این مسیری دشوار برای فهم معنای اصطلاحی است و هرچه دانش دارای پیچیدگی بیشتری باشد نیاز به فهم اصطلاحات آن نیز افزایش می‌یابد. برای حل این مشکل و تسهیل مسیر فهم، گاهی دانشمندان در آثار خود اصطلاحات به کار رفته را تعریف کرده‌اند. با گذشت زمان و توسعه دانش‌ها گستره واژگان و اصطلاحات خاص هر دانش نیز فزونی یافت در این شرایط نیاز به تعریف اصطلاحات در مقدمه کتاب‌ها و یا تصنیف رساله‌ها و کتابچه‌های مختصر خود نمایی کرد. کتابچه‌هایی که به موازات گسترده‌تر شدن مرزهای دانش و عمیق‌تر شدن مباحث علمی آرام آرام تبدیل به نوشته‌هایی پربرگ شدند. خوارزمی (م ۳۸۷ ق)، در بیان انگیزه جمع‌آوری و تدوین اصطلاحات علوم مختلف در کتاب «مفاتیح العلوم» می‌نویسد حتی اگر ادیب زبان‌شناسی بدون آشنایی با اصطلاحات مخصوص هر دانشی به یکی از کتاب‌های علمی مراجعه کند از مطالب آن چیزی نخواهد فهمید به عنوان نمونه رجعت نزد لغویان به معنای یک بار رجوع کردن است اما در نزد فقیهان در موضوع طلاق به معنی از سر گرفتن زناشویی و نزد متکلمان شیعه به معنای بازگشت امام و نزد کاتبان دیوان، گزارشی را گویند که برای خوراک یک نوبت سپاه تهیه شده و نزد منجمان به نوع خاصی از حرکت برخی ستارگان اطلاق می‌شود (خوارزمی، ۱۹۷۱: ص ۴).

بر این اساس در آثار علمی و پژوهشی معمولاً بخش‌هایی را در مقدمه به توضیح مهم‌ترین اصطلاحات و تعاریف مرتبط اختصاص می‌دهند. در خلال نگارش متون علمی نیز هر گاه اصطلاحی علمی مطرح شود نخست به تعریف آن پرداخته می‌شود. این شاخه از دانش را با عناوینی چون التعریفات، الحدود، لغه العلم، علم الدلالة، الکلمات الاسلامیه، الالفاظ الشرعیه (ابن فورک، ۱۹۹۹: ص ۴۱) المواضعات و الاصلطاحات (ابن فورک، ص ۷۵؛ خوارزمی، ص ۴؛ طوسی، ص ۶۵) نامیده‌اند. از دیر باز برای تسهیل در فهم اصطلاحات علوم مختلف کتاب‌هایی تألیف شده است. حدود فاکهی و حدود آبدی در زمینه اصطلاحات نحویان و حدود ابن عرفه مالکی (م ۸۰۳) در زمینه فقه و «الرساله فی بیان اصطلاحات الصوفیه» اثر ابن عربی از این دست آثار است (ابوالولید باجی، ۱۹۷۳: ۱۵) الحدود فی الاصول ابوالولید باجی اندلسی (۴۷۴)، الحدود والأنیة زکریّا بن محمد انصاری (م ۹۲۶ ق) (قاضی

انصاری، ۱۴۱۱: سرتاسر اثر) و کتاب الحدود معافی بن زکریا معروف به بن طرار (۳۹۰ ق) (ابن ندیم، بی تا: ۲۹۲-۲۹۳) نیز به تعریف اصطلاحات اصول فقه اختصاص یافته است.

دانش کلام نیز در زمره این دانش هاست چنان که شیخ طوسی می نویسد: متکلمان درباره الفاظ رایج در علم کلام دیدگاههای مخصوصی دارند که مساوی با معنای لغوی کلمات نیست و هر کس در کتابهای آنها و سخنانشان نظر کند اما از معانی اصطلاحی آنان با خبر نباشد بهره‌ای نمی‌برد. (طوسی، ۱۴۱۴: ص ۶۵) بر این اساس متکلمان مسلمان از قرون نخستین دست به تألیف آثاری در راستای تعریف و تبیین معانی اصطلاحات کلامی زده‌اند. این آثار که گاه رساله‌هایی مختصر و گاه کتاب‌هایی سترگ را در بر می‌گیرد با سبک‌های متنوع و تحت تأثیر باورهای نویسنده، دوره نگارش و گرایش‌های مذهبی مؤلف تدوین شده است. بر این اساس آشنایی با این کتاب‌ها می‌تواند علاوه بر تسهیل مسیر فهم مراد متکلمان گام موثری در آشنایی با اندیشه‌های کلامی هر متکلم نیز به شمار رود. از سویی آشنایی با این کتابها در راستای آشنایی با تاریخ کلام و اندیشه‌های کلامی نیز می‌تواند راهگشا باشد.

برخی از پژوهشگران معاصر به این عرصه توجه نموده و در راستای معرفی کتابهای اصطلاحات کلامی گام‌هایی برداشته‌اند. محمد نوری «فهرستواره اصطلاحات فلسفه و کلام در حوزه اسلامی» را تهیه کرده است. او در این مقاله نام ۵۵ کتاب را ذکر کرده که عمده آنها مربوط به فلسفه است و در میان آنها کتاب‌های مربوط به کلام و عرفان نیز به چشم می‌خورد. از مزیت‌های این نوشته می‌توان به معرفی نسخه‌های خطی منتشر نشده در این موضوع اشاره کرد. اما تمرکز او بیشتر بر ارائه اطلاعات مربوط به انتشار کتاب‌هاست و با توجه به اینکه بیش از ۲۵ سال از انتشار آن گذشته است مشتمل بر یافته‌های جدید در این حوزه نیست. (نوری، ۱۳۷۷ ش: ۸۹ - ۱۱۰) نوشته‌هایی نیز به صورت موردی به معرفی برخی از منابع پرداخته‌اند از جمله حمید عطائی نظری کتاب اعلام الطرائق ابن شهر آشوب را معرفی کرده (. عطائی نظری، حمید، اعلام الطرائق ابن شهر آشوب، کتابی نفیس در اصطلاحنامه نگاری اسلامی، صفحه کلام پژوهی از سایت کاتبان، تاریخ نگارش، شنبه ۳۱ تیر ۱۳۹۶) و حسن انصاری درباره انتساب کتاب الحدود و الحقائق به سید مرتضی سخن گفته است. (نک: انصاری، حسن، الحدود و الحقائق؛ کتابی که از شریف مرتضی نیست (همراه گفتاری از استاد مدرسی)، سایت بررسی‌های تاریخی، تاریخ نگارش شنبه ۸ مهر ۱۳۹۱) جز این نیز در مقدمه‌های هر یک از این کتابها مطالبی در این زمینه آمده است اما اثری مستقل در زمینه معرفی این کتابها و سیر نگارش و سبک‌های آنها یافت نشد. در عصر حاضر گونه‌ای از نگاه‌ها به حوزه اصطلاحنامه نگاری اختصاص یافته‌اند.

اصطلاح‌نامه، مجموعه‌ی اصطلاحات گزیده شده و نظام یافته‌ای است که بین آن‌ها، روابط معنایی، رده‌ای و سلسله‌مراتبی برقرار است و توانایی آن را دارد که موضوع آن رشته را با تمام جنبه‌های اصلی، فرعی و وابسته به شکلی نظام یافته و به قصد ذخیره و بازبازی اطلاعات و مدارک و مقاصد جنبی دیگر عرضه کند. اصطلاح‌نامه به این معنا، اصطلاحی نوپدید در دانش کتابداری و اطلاع‌رسانی است (در این باره نک: محمدهادی یعقوب‌نژاد، در آمدی بر مبانی اصطلاح‌نامه علوم اسلامی، ص ۳۰). منظور از کتاب‌های اصطلاحات در نوشتار حاضر، این دست از آثار نیست بلکه موسوعه‌ها و فرهنگ‌نامه‌هایی است که در آن اصطلاحات یک دانش تعریف شده‌اند.

منابع اصطلاحات کلامی

کتاب‌هایی که به تعریف و توضیح اصطلاحات کلامی پرداخته‌اند را می‌توان در سه دسته کلی جای داد: الف) فرهنگ‌های اصطلاحات فراگیر یا کتابهای عمومی لغات و اصطلاحات، که به تعریف اصطلاحات به کار رفته در دانشهای مختلف از جمله علم کلام پرداخته‌اند و اختصاصی به دانش کلام ندارند.

ج) کتاب‌هایی که به تعریف اصطلاحات فلسفی پرداخته‌اند و به صورت طبیعی برخی اصطلاحات کلامی را نیز تعریف کرده‌اند.

ب) کتاب‌هایی که به صورت اختصاصی به تعریف اصطلاحات دانش کلام پرداخته‌اند و گاهی اصطلاحات فلسفه و اصول فقه نیز در کنار آنها تعریف شده است.

۱- فرهنگ اصطلاحات علوم

دسته‌ای از کتابها به تعریف اصطلاحات علوم مختلف پرداخته‌اند و در بخشهایی از کتاب اصطلاحات کلامی را نیز بیان کرده‌اند. با توجه به کثرت این دست آثار نگاهی به برخی از مهمترین این تألیفات داریم.

۱-۱- الزینه فی الکلمات الاسلامیه، ابوحاتم رازی

ابوحاتم احمدبن حمدان رازی (۳۲۲ ق)، داعی و متکلم اسماعیلی ری است (صابری، ۱۳۹۵، ج ۲،

ص ۱۷۴)

حسن محمود الشافعی در مقدمه تحقیق کتاب آمدی، این کتاب را قدیمی‌ترین اثر در زمینه تعریف اصطلاحات کلامی دانسته است (آمدی، ۱۹۹۳: ۲۷). اما الزینه چنان که از نامش پیداست اختصاصی به اصطلاحات کلامی ندارد و در صدد بیان معانی کلمات اسلامی در زمینه‌های مختلف است. از سویی این کتاب بیشتر از آنکه به سیاق کتاب‌های اصطلاحات کلامی نوشته شده باشد به سبک کتاب‌های لغت سامان یافته است به عنوان نمونه در توضیح واژه نبی سه صفحه به بیان و نقد اقوال لغویان گوناگون درباره ریشه اصلی و معنای لغوی پرداخته است. (ابو حاتم رازی، ۱۰۱۵، ج ۲: ۵۸۱ - ۵۸۳) او در این مجموعه بیش از ۳۲۰ کلمه و اصطلاح را معنا کرده است که با توجه به اینکه بسیاری از اصطلاحات و کلمات نزدیک به هم ذیل یک شماره آمده‌اند تعداد این کلمات تا ۵۰۰ مورد هم می‌رسد. چینش کلمات نیز بر اساس حروف ابجد یا علوم مختلف نیست بلکه بر اساس ارتباط معنایی کلمات با هم است.

به نظر می‌رسد رازی در چینش کلمات در کتابش به جهان‌شناسی اسماعیلیه و نظام آفرینش نظر داشته است و آن را به صورت یک زنجیره، از بالا به پایین دنبال کرده، و تک تک اصطلاحات مهم دینی و جهان‌شناسی مرتبط را بر اساس لغت، تبیین و تفسیر می‌کند (نک: جعفریان: «مفهوم علم در کتاب الزینه ابوحاتم رازی»، بخش یادداشتهای سایت رسول جعفریان) ابوحاتم در مقدمه مفصل از «لغات» و تنوع آن میان امم سخن می‌گوید. به نظر وی بهترین زبانها عربی، عبری، سریانی و فارسی است، زبان‌هایی که کتب انبیاء به آن زبانها بر انبیاء فرود آمده است. پس از توضیحاتی درباره اهمیت و برتری زبان عربی و اهمیت حروف و اعداد، بحث درباره کلمات اسلامی را از صفات و اسماء حسنی شروع کرد. در خلال بحث به اصطلاح سازی در فرهنگ اسلامی هم اشاره کرده است (ابوحاتم رازی، ۲۰۱۵، ج ۱: ۸۷ - ۱۴۹)

۱-۲ - مفاتیح العلوم خوارزمی (۳۸۷ ق)

ابو عبدالله، محمد بن احمد کاتب خوارزمی (۳۸۷ ق) در این اثر علاوه بر ارائه تقسیم بندی علوم مختلف، مهم‌ترین مباحث و اصطلاحات هر دانش را ارائه کرده است. این کتاب شامل دو مقاله است. مقاله اول شامل فقه (اصول فقه به عنوان فصل این بخش آمده)، کلام، نحو، کتابت (مباحث و اصطلاحات مربوط به دیوان خراج و ...)، شعر و عروض، و اخبار (تاریخ) است. مقاله دوم شامل

فلسفه، منطق، طب، آرثماطیقی (علم اعداد و حساب)، هندسه، نجوم، موسیقی، حیل^۱ و کیمیا است. کتاب شامل ۲۸۵ صفحه است که ۱۷ صفحه از آن به دانش کلام اختصاص یافته است (خوارزمی، بی تا، ص ۴۳ - ۶۰)^۲

۱- ۳- اعلام الطرائق فی الحدود و الحقائق

محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی (۴۸۹ - ۵۸۸ ه. ق)، دانشمند پر آوازه امامی در سده ششم قمری است.

ابن شهر آشوب اصطلاحات را به صورت «موضوعی» دسته‌بندی کرده است. ابواب جلد نخست کتاب به ترتیب عبارتست از: الأزمنة، الأمکنه، أنواع الأعراض، ... الاعتقاد، العلم، النظر، الظن، الإرادة، التکلیف، الحیاة، القدرة، الشهوة والنَّفار، الألوان والطعوم والأراییح، الحرارة والبرودة والرطوبة والیبوسة، الفناء والاعادة، الفعل، الأسماء والصفات، الصفات.

جلد دوم هم شامل ابواب زیر است: التُّبُوت، الشرعیات، الخلافیات، النحو و التصریف، الكتابة، البلاغة والفصاحة، العُرُوض والقوافی والشعر، الطب والنجوم و الحساب، باب الموجبات. در هر باب اصطلاحات مربوط به آن موضوع درج شده است مثلاً در باب النبوات اصطلاحات: نبوت، نبی، رساله، رسول، محدث، وحی، بشیر و نذیر، مرسلون، اولوالعزم را ذکر کرده سپس فصلی ایجاد کرده و در آن اصطلاحات مربوط به معجزه را آورده و در فصل بعدی اصطلاحات مربوط به امام را گنجانده و فصل بعدی را به اصحاب پیامبر و امام اختصاص داده و در آن اصطلاحاتی مانند تقیب، حواری، صدیق، سابقون، صحابی، مهاجر و ... را تعریف کرده است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۹۳، ج ۲: ۱ - ۲۱) او گاهی تعاریف متعددی را برای یک مفهوم بیان کرده و برای ارائه تعاریف از معانی لغوی، روایات و اقوال سایر علما و حتی دانشمندان معتزلی و اشعری بهره برده است.

۱- ۴- التعریفات جرجانی (۸۱۶ ق).

علی بن محمد بن علی جرجانی (۷۴۰ جرجان - ۸۱۶ ق شیراز) مشهور به میر سید شریف جرجانی متکلم بزرگ اشعری است. «التعریفات» فرهنگنامه اصطلاحات علوم اسلامی که به ترتیب حروف الفبا منظم شده است (جرجانی، بی تا: ۲) جرجانی معمولاً به اختصار هر لفظ و اصطلاحی را تعریف کرده و از ذکر اقوال متعدد پرهیز کرده است و معمولاً به کتابهای دیگر استناد نمی‌کند. با توجه به ترتیب الفبایی

۱. علم حیل (حیله‌ها، نیرینجات یا علم نیرنگها) تقریباً معادل مکانیک و علم ساخت ابزارها و دستگاههای مکانیکی است.

۲. حسن خدیو جم این کتاب را ترجمه کرده و انتشارات علمی و فرهنگی آن را در سال ۱۳۹۰ منتشر کرده است.

اصطلاحات علوم مختلف نقلی و عقلی در هم آمیخته شده است اما گاهی اشاره می‌کند که این اصطلاح بر چه مبنایی تعریف شده است مثلاً می‌نویسد: (الرداء) فی اصطلاح المشایخ ظهور صفات الحق علی العبد. (همان: ۴۸)

۱- ۵- کشف اصطلاحات الفنون و العلوم

کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، اثر محمدعلی تهانوی^۱ (۱۱۵۸ ق) عالم حنفی مذهب هندوستان در عصر اورنگ زیب (۱۰۶۹-۱۱۱۹ ق) است. او در مقدمه مفصل کتابش دانشهای گوناگون را دسته بندی کرده است. در ادامه اصطلاحات را به ترتیب الفبایی آورده است. بخش اول اصطلاحات عربی و بخش دوم اصطلاحات فارسی که حجم کمتری دارد. (نک: کریمی، ۱۳۸۷: ص ۱۸۵ - ۲۲۰)

از دیگر آثار در این زمینه می‌توان به «جامع العلوم فی اصطلاحات الفنون یا دستور العلماء»، تألیف قاضی عبدالنبی بن عبدالرسول احمدنگری (متوفی ۱۱۷۳ ق) اشاره کرد که تنها دو جلد از این کتاب موجود است که تا حرف ع را شامل می‌شود.

۲- ۲- اصطلاحات فلسفی - منطقی

با توجه به ارتباط تنگاتنگ دانش کلام و فلسفه بسیاری از اصطلاحات به کار رفته در این دو دانش مشترک است هرچند ممکن است تعریف متکلمان و فلاسفه از اصطلاح مورد نظر یکسان نباشد. به همین دلیل معمولاً در کتابهای فرهنگ اصطلاحات فلسفی - منطقی نیز اصطلاحات کلامی ذکر شده است.

بر اساس آنچه از میراث متکلمان و فلاسفه گذشته به دست ما رسیده است می‌توان گفت تألیف در تعریف اصطلاحات فلسفی و منطقی پیش از اصطلاحات کلامی آغاز شده است. این پیشگامی شاید از این ناشی شده که یکی از مهمترین مباحث مطرح شده در دانش منطق بحث تعریف، شرایط و اقسام آن است از این روست که نام بسیاری از کتابها و رساله‌های مربوط به تعریف اصطلاحات با عنوان «حد» یا «الحدود» نامگذاری شده است چون بهترین و کامل‌ترین تعریف‌ها از نظر منطقیون تعریف حدی است که بیانگر جنس و فصل یک شیء است. (مظفر، ۱۳۸۶: ۱۵۶) حسن محمود الشافعی بر این باور است که نخستین اثر باقی مانده در این زمینه رساله کندی (۲۵۲ ق) با عنوان «فی حدود الاشیاء و رسومها» است که شامل تعریف نزدیک به ۱۰۰ اصطلاح علمی و فلسفی است. (آمدی، ۱۹۹۳: ۲۲) این در

۱. تهبانه شهری در جنوب غربی دهلی است.

صورتی است که رساله منسوب به جابر بن حیان را به شمار نیاوریم. پس از آن باید از کتاب الحروف فارابی (۳۳۹ ق) و رساله «الحدود و الرسوم» اخوان الصفا (قرن سه تا چهار) نام برد. «رساله الحدود» ابن سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق) اثری دیگر از نخستین قرون اسلامی است. این نگاه‌ها فلسفی بی‌تأثیر از مباحث کلامی نبوده و به طور طبیعی برخی از اصطلاحات کلامی نیز در آنها بر مبنای فلاسفه تعریف شده است (نک: آمدی: ۱۹۹۳: ۲۳ - ۲۶) اما مولفان آن‌ها فلاسفه بودند. در قرون میانه و با آمیخته شدن کلام و فلسفه شاهد نگارش کتابهای اصطلاحات فلسفی - کلامی از سوی متکلمین هستیم. الحدود غزالی و کتاب المبین آمدی از نمونه‌های بارز این نوع نگاه‌ها هستند.

۲-۱- الحدود غزالی

ابوحامد محمد بن محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق) فقیه و متکلم اشعری است. او بحث خود را در فن اول با قوانین حدود شروع کرده (الاعسم، ۱۹۸۹: ۱۵۶ - ۱۷۴) در فن دوم به حدود مفصله پرداخته است. سخنان او در این بخش نشان می‌دهد که او در صدد بیان اصطلاحات فلسفی بوده است که در کتاب تهافت الفلاسفه هم به کار رفته‌اند او اشاره می‌کند که اصطلاحاتی را که فلاسفه در الهیات، طبیعیات و ریاضیات بیان کرده‌اند را ذکر می‌کند و بیان می‌کند اگر استدلالی بر اثبات این حدود وجود داشت که اینها در واقع تعریف مطالب گفته شده است اما اگر استدلالی بر آن اقامه نشد از باب شرح الاسم این مطالب را بیان می‌کنیم (همان: ۱۷۵). قسم اول فن دوم کتاب به الهیات اختصاص دارد و شامل ۱۵ اصطلاح است (همان: ۱۷۶ - ۱۸۷). رساله حدود غزالی در ضمن مجموعه «رسائل منطقیه فی الحدود و الرسوم للفلاسفه العرب» منتشر شده است (الاعسم، ۱۹۸۹: ۱۵۳ - ۲۰۳) که در آن رساله‌هایی از جابر بن حیان (همان: ۲۹ - ۵۹)، کندی (همان: ۹ - ۸۱)، خوارزمی (همان: ۸۱ - ۱۱۱)، ابن سینا (همان: ۱۱۱ - ۱۵۳) آمده است.

۲-۲- المبین آمدی (م ۶۳۱)

سیف‌الدین علی بن ابی‌علی تغلبی (ثعلبی) آمدی (۵۵۱-۶۳۱ ق)، طبیب، فیلسوف، متکلم و اصولی شافعی است (آمدی، ۱۹۹۳: ۳۷ - ۴۰).

آمدی کتاب «المبین فی شرح معانی ألفاظ الحكماء و المتكلمين» را به درخواست شخصی که او را رئیس علما و سید فضلا نامیده تألیف کرده است. در این کتاب اصطلاحات فلسفی بیشتر از اصطلاحات کلامی است. در فصل اول اصطلاحات مشهور بین حکما و متکلمین را بر شمرده است (همان: ۶۳ - ۶۷) در فصل دوم به بیان معانی این الفاظ پرداخته است که بیشتر حجم کتاب را به خود

اختصاص داده است. الفاظ بر اساس ارتباط موضوعی با هم چیده شده‌اند. او از تعریف تصور و تصدیق شروع کرده و پس از معرفی بیش از ۲۰۰ اصطلاح فلسفی و منطقی به اصطلاحاتی مانند قدیم، حادث، اراده، علم، و قدرت رسیده که مرتبط به الهیات هستند اصطلاحات این بخش نزدیک به ۲۰ عنوان است. از ص ۵۹ تا ۱۲۲ متن کتاب است و بقیه مربوط به مقدمه محقق و فهرست‌های پایانی است.

۳- فرهنگ اصطلاحات کلامی

با فاصله یکی دو قرن پس از نگارش کتابهای اصطلاحات فلسفی، شاهد نگارش نخستین اصطلاحات تخصصی کلامی در تمدن اسلامی هستیم.

۳-۱. کتاب الحدود فی الاصول ابن فورک

محمد بن حسن بن فورک اصفهانی اشعری (۳۳۰ - ۴۰۶ ق) از متکلمان قرن چهارم است که با یک واسطه شاگرد اشعری به شمار می‌رود. (ابن فورک، ۱۴۳۰ ق: ۲۳) برخی بر این باورند که او به دست کرامیه مسموم و کشته شد (همان: ۲۴ - ۲۵) آثار او را بالغ بر ۱۰۰ عنوان اثر در علوم مختلفی مانند حدیث، قرآن و کلام دانسته‌اند (همان: ۲۸ - ۳۱) که از جمله آنها می‌توان به مقالات اشعری اشاره کرد که در آن به تبیین دیدگاههای کلامی اشعری می‌پردازد (ابن فورک، ۱۴۲۵: ۱) کتاب الحدود فی الاصول (الحدود و الموضاعات) از مهمترین آثار مؤلف است. کارل بروکلمان و فواد سزگین به اشتباه این کتاب را در موضوع فقه حنفی دانسته‌اند در حالی که ابن فورک شافعی است و کتابش در زمینه فقه «مقدمه فی نکت من اصول الفقه» نام دارد (ابن فورک، ۱۹۹۹: ۴۰).

او این کتاب را بنا به درخواست جمعی (احتمالاً از شاگردانش) تدوین کرده است (ابن فورک، ۱۹۹۹: ۷۵) متن کتاب از ص ۷۵ تا ۱۶۰ را شامل می‌شود که در هر صفحه به طور میانگین ۴ سطر متن کتاب و بقیه سطور تحقیقات و پانوشتهای کتاب است بر این اساس می‌توان متن اصلی را در حد بیست تا سی صفحه دانست.

نویسنده ابتدا اصطلاحات مربوط به مقدمات علم کلام مانند تعریف علم، نظر، عقل، جوهر و ... را تعریف کرده است در ادامه به اصطلاحاتی که در بحث توحید بیشتر مورد استفاده قرار می‌گیرند پرداخته و در ادامه اصطلاحات مربوط به نبوت مانند نبی، رسول، وحی، معجزه، کرامت را آورده و در نهایت اصطلاحات مربوط به اصول فقه را بیان کرده است. (همان: ۴۶ - ۴۷) با توجه به نحوه تعریف اصطلاحات کلامی می‌توان به برخی از آراء کلامی او نیز پی برد. (رک: همان: ۴۸ - ۵۳)

محقق کتاب بر این باور است که این کتاب نخستین اثر در زمینه معرفی اصطلاحات متکلمین است (همان: ۴۵) و در باره زمان تألیف کتاب به تاریخی دست پیدا نمی‌کند اما با توجه به عبارت مقدمه احتمال می‌دهد این اثر در اواخر عمر ابن فورک نوشته شده باشد (همان: ۴۲) با این وصف با توجه به اینکه شیخ مفید (م ۴۱۳) و ابن فورک (م ۴۰۶) معاصر هم هستند و هر دو در این زمینه کتاب دارند مشخص کردن کتابی به عنوان نخستین اثر دشوار است. اما کتاب ابن فورک بسیار گسترده‌تر از کتاب شیخ مفید است و بیش از ۱۲۰ اصطلاح کلامی و بیش از ۷۰ اصطلاح مربوط به اصول فقه را تعریف کرده است اما کتاب شیخ مفید تنها شامل تعریف ۴۰ اصطلاح مقدماتی درباره علم کلام است. محقق کتاب در ادامه برخی از معانی لغوی و اصطلاحی را که ابن فورک در کتاب تفسیر قرآن به کار برده را استخراج کرده و بعد از تبویب الفبایی به کتاب ملحق کرده است (همان: ۱۶۱ - ۱۹۴)

۳-۲- النکت فی مقدمات الأصول اثر شیخ مفید (م ۴۱۳ ق)

شیخ مفید کتاب را با تعریف اصطلاحات مربوط به مباحث مقدماتی دانش کلام مانند نظر، عقل، علم، معرفه و ... شروع کرده است. این کتاب به شیوه محاوره و پرسش و پاسخ نگاشته شده است به عنوان مثال در تعریف نظر می‌نویسد: فإن قال ما النظر فقل هو استعمال العقل في الوصول إلى الغائب باعتبار دلالة الحاضر. (مفید، ۱۴۱۴ ب: ۲۱) او در این بخش ۴۴ اصطلاح را توضیح داده است این بخش شامل ده صفحه از کتاب است (همان: ۲۰ - ۳۰) اما بعد از این بخش سبک کتاب تغییر کرده و استدلال‌های مختصر در اثبات مباحث کلامی ارائه شده است (همان: ۳۰ - ۵۵)

شیخ مفید در کتاب اوائل المقالات به برخی از اصطلاحات کلامی پرداخته است از جمله در بخش اللطیف من الکلام اصطلاحاتی مانند جوهر، اجسام، اعراض، معدوم، عالم، فلک، مکان و .... را تعریف کرده است (مفید، ۱۴۱۴ ج: ۴۰ - ۴ و ۶۲ - ۶۵). معرفی برخی از اصطلاحات در این کتاب مطابق با توضیحاتی است که در بخش اللطیف من الکلام در کتاب اوائل المقالات شیخ مفید آمده است. محقق کتاب این اثر را نخستین تألیف متکلمان درباره تعریف اصطلاحات کلامی دانسته است (مفید، ۱۴۱۴ الف، ص ۶) اما چنان که اشاره شد در همین دوره و شاید اندکی پیش از آن ابن فورک کتاب خود را به رشته تحریر در آورد. محمدتقی دانش‌پژوه، غلام حسین عبدخدایی تبریزی و محمد جواد مشکور این کتاب را به فارسی ترجمه کرده‌اند. سید محمد رضا حسینی جلالی بر این باور است که کتاب النکت الاعتقادیه که به شیخ مفید منتسب شده و در ضمن مجموعه آثار ایشان منتشر شده است از آن ایشان نیست چون در ضمن مؤلفات شیخ مفید از آن نام برده نشده است و از سویی این کتاب از نظر

سبک نگارش و موضوع شبیه کتاب النکت فی مقدمات الاصول است. مطالب مطرح شده در این کتاب نیز با اندیشه‌های شیخ مفید ناسازگار است و از سویی در برخی از نسخه‌ها کتاب به فخر المحققین فرزند علامه حلی منتسب شده است (مفید، ۱۴۱۴ الف: ۳-۴).

۳-۳- رساله الحدود شریف مرتضی (۴۳۶ ق)

دو رساله با عنوان الحدود و الحقائق به شریف مرتضی منسوب شده است. نخست رساله الحدود و الحقائق منسوب به شریف مرتضی که مشهور است. این رساله بنا به درخواست فردی از مؤلف نگارش یافته و به صورت الفبایی مرتب شده است. این رساله در ضمن رسائل شریف مرتضی در جلد دوم منتشر شده است (سید مرتضی، ۱۴۰۵: ۲۶۱ - ۲۹۰). سید حسین مدرسی طباطبایی و حسن انصاری با مقایسه تعریفات و مطالبی که در این رساله آمده با دیگر آثار سید مرتضی و با استفاده از شواهد و قرائن دیگر بر این باورند که این رساله از آن شریف مرتضی نیست و متعلق به دوره‌ای متاخرتر است و حتی ممکن است نویسنده کتاب شیعی نباشد از سویی در فهرست آثار سید مرتضی در کتاب فهرست طوسی و نجاشی نام این اثر نیامده تنها در معالم العلمای ابن شهر آشوب آمده است که احتمال تصحیف و افزوده شدن توسط ناسخان دیگر وجود دارد چون ابن شهر آشوب در اعلام الطرائق تعریف برخی اصطلاحات را از قول سید مرتضی نقل کرده که با متن رساله الحدود و الحقائق ناسازگار است (نک: انصاری قمی، حسن، الحدود والحقائق؛ کتابی که از شریف مرتضی نیست (همراه گفتاری از

استاد مدرسی)، سایت بررسی‌های تاریخی، تاریخ نگارش شنبه ۸ مهر ۱۳۹۱).

دوم رساله الحدود و الحقائق ابن قاروره. این رساله در واقع تألیفی به قلم شریف مرتضی نیست و بلکه شخصی به نام ابو الحسین بصری ابن قاروره از آثار مختلف شریف مرتضی مجموعه‌ای از حدود و تعریفات را بر مبنای آرای شریف مرتضی گردآورده است. محمد تقی فقیه عاملی نیز این رساله را تصحیح و منتشر کرده است. او این رساله را با رساله نخست مقایسه کرده و انتساب رساله نخست به شریف مرتضی را مردود دانسته است (فقیه عاملی، ۱۳۹۳: ۲۸۴ - ۳۰۲) این رساله بسیار مختصر است و حجم آن به همراه پانوشته‌های محقق از ۷ صفحه تجاوز نمی‌کند (همان: ۲۹۵ - ۳۰۲) پیش از این نیز آقای دانش پژوه در دنباله مجلدات کنگره شیخ طوسی آن را منتشر کرده بود (انصاری، حسن، یادداشت «کتاب الحدود شریف مرتضی»، سایت بررسی‌های تاریخی، یادداشت روز شنبه ۴ خرداد ۱۳۹۸ و

شنبه ۸ مهر ۱۳۹۱).

۳-۴ - المقدمه فی المدخل إلى صناعة علم الکلام، شیخ طوسی

این رساله از کتابهای مهم شیخ طوسی به شمار می‌آید و شیخ درباره آن تعبیر «لم یعمل مثله» را به کار برده و شروح متعددی بر آن نگاشته شده است (انصاری، حسن و اشمیتکه، زابینه، ۱۳۹۸: ۱۲ و ۱۶ - ۲۱) این رساله در ضمن مجموعه الرسائل العشرمنتشر شده است. برخی از این کتاب با عنوان «المقدمة للألفاظ المتداولة بین المتکلمین» یاد کرده‌اند که این عنوان از عبارت ابتدایی کتاب برداشت شده است. (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۵)

فصول ششگانه کتاب به شرح زیر است أعم الأسماء الجارية بينهم وأخصها، أقسام الموجود، أقسام الاعراض، حقيقة الصفات وأقسامها و بیان أحكامها، مائة العقل و جمل من قضایاه و بیان معنی الأدلة و ما يتبع ذلك، حقيقة الفعل و بیان اقسامه. این کتاب حجم زیادی ندارد و از ص ۶۳ تا ۹۰ را در بر می‌گیرد. شیخ طوسی نیز در موارد متعدد برای تعریف اصطلاحات از کلمه حد استفاده می‌کند، به عنوان نمونه می‌نویسد: و حد الموجود، هو الثابت العين، و حد المعلوم (معدوم)، هو المنفی العين. (همان: ۶۶) شیخ طوسی این کتاب را شرح کرده و «ریاضة العقول» نامیده است. شرح‌های دیگری نیز بر این کتاب نوشته شده است (نک: حسن انصاری، «بررسی یک نسخه نویافته: شرح مقدمه شیخ طوسی از یک دانشمند ناشناخته امامی مذهب»، سایت کاتبان، بخش بررسی‌های تاریخی، تاریخ نگارش ۲۳ شهریور ۱۳۸۹).

۳- ۵- الحدود ابو اسحاق شیرازی ۴۷۶

ابو اسحاق ابراهیم بن علی بن یوسف بن عبدالله فیروز آبادی شیرازی (۳۹۳-۴۷۶ ق)، فقیه شافعی و متکلم اشعری و استاد مدرسه نظامیه بغداد بود. آثار متعددی در زمینه فقه، اصول فقه و جدل تألیف کرد. کتاب الحدود از آثار برجای مانده او است. این کتاب به تعریف اصطلاحات کلام و اصول فقه پرداخته است. محمد بن سعید اندلسی فاسی (۷۷۹ ق) کتاب الحدود شیرازی را مختصر کرده است (ابو اسحاق شیرازی، بی تا: سرتاسر اثر).

۳- ۶- الحدود الکلامیة والفقهیة صقلی (م ۴۹۳ ق)،

ابوبکر محمد بن سابق صقلی معروف به ابن رماح، فقیه، قاری و متکلم مالکی اشعری، از اهالی اندلس از شاگردان سلیمان بن خلف باجی (م ۴۷۴) بود (ابن سابق صقلی، ۲۰۰۸: ۳۱ و ۱۵) آثار متعددی مانند «تقریب الاصول العقلیه و ترتیب الفصول الشرعیة»، «ادله النظر و الرد علی من زاغ و کفر»، «احکام المحاضره فی احکام المناظره» به او نسبت داده‌اند. «الحدود الکلامیة والفقهیة علی رأی أهل السنّة الأشعریة» از آثار مهم اوست (همان: ۲۵ - ۲۷)

این کتاب در اجابت به درخواست عده‌ای (احتمالاً از اشاگردانش) (همان: ۸۱ - ۸۲) بعد از سال ۴۳۹ تألیف شده است (همان: ۴۰). این سابق کار خود را با تعریف حد شروع کرده و آن را شامل حد لغوی، شرعی، هندسی و منطقی کلامی دانسته است و جداگانه به تبیین معنای هر کدام پرداخته است و بحث مبسوطی را در تعریف حد ارائه کرده است (همان: ۸۲ - ۹۶) پس از آن به علم، عالم و معلوم پرداخته و اصطلاحات بعدی را بر اساس ترتیب منطقی و تقسیمات مربوط به هر اصطلاح ارائه کرده است به عنوان مثال پس از بیان حد علم می‌نویسد علم دو نوع است قدیم و محدث سپس هر نوع را معرفی می‌کند بعد علم محدث را به دو نوع ضروری و استدلالی تقسیم کرده و به تبیین هر کدام از آنها می‌پردازد. (همان: ۹۷ - ۹۹) به همین شکل در کل کتاب سعی شده ارتباط بین اصطلاحات با هم حفظ شود. (در این باره همچنین نک: همان، توضیحات محقق: ۴۳ - ۵۰)

این کتاب حجم زیادی ندارد و به همراه تحقیقات مفصلی که در پانویشت آمده ۱۲۷ صفحه است (همان: ۸۱ - ۱۹۸) با توجه به اینکه دو سوم هر صفحه شامل تحقیقات و پانویشتهاست حجم مطالب تقریباً ۳۰ صفحه است اما توضیحات کمی مفصل‌تر از کتاب ابن فورک و شیخ طوسی است. مجموعه اصطلاحات کلامی و اصولی تعریف شده در این کتاب ۱۶۵ مورد است. اصطلاح «اصول فقه» هشتاد و نهمین اصطلاح است و بعد از آن اصطلاحات دیگر اصول فقه آمده است. (همان: ۴۸) در ادامه کتاب بخشی از یکی از آثار ابن سابق به این اثر ملحق شده است (ص ۱۹۹ - ۲۲۳) که چون نام کتاب مشخص نبوده محقق با استفاده از مقدمه کتاب عنوان «مساله الشارح فی القرآن» را بر آن نهاده است. (همان: ۲۰۴)

۳-۷- الحدود مقری نیشابوری (قرن ۶ ق)

محمد بن حسن مقری نیشابوری (قرن ۶ ق)، محدث، نحوی و دانشمندان بزرگ شیعه در قرن ششم است. او از شاگردان ابوعلی فرزند شیخ طوسی (زنده تا سال ۵۱۵ ق) و از اساتید قطب‌الدین راوندی (م ۵۷۳ ق) و دارای آثاری مانند: البداية؛ الحدود؛ المجالس؛ الموجز فی النحو؛ التعلیق و شرح التعلیق است.

الحدود، در بیان تعریف الفاظ و اصطلاحات علم کلام است. کتاب به درخواست یکی از بزرگان احتمالاً حسن بن محمد بن الحسن بن بابویه تألیف شده است. (مقری نیشابوری، ۱۴۱۴: ۲۱) او در مقدمه به تعریف الفاظی مانند معلوم، ذات، معدوم، قدیم و ... پرداخته است. در فصل اول به احکام جواهر پرداخته و اصطلاحاتی مانند مثلین، مختلفان، ضدین و غیره را بررسی کرده است. فصل دوم را

به احکام اعراض اختصاص داده و تحت عنوان چهار مساله به اصطلاحاتی مانند سکون، ثقیل، رطوبت و بیبوست، لطافت، خشونت، کلام، قول، امر، نهی و غیره پرداخته است. فصل سوم به حدود اشیائی که مخاطب در خطاب به آنها توجه دارد مانند نطق، ناطق، معرفه، جمع، مفسر، ظاهر، بیان و... پرداخته است. فصل چهارم حدود مربوط به لذت و الم را بررسی کرده مانند خیر، صلاح، نفع، حسن، عدل. فصل پنجم در بیان اوصاف جمله‌ها و معانی آنها است. فصل ششم درباره تعاریفی که مربوط به افعال است مانند فرض، واجب، سنه، بدعه و غیره در فصل هفتم به استحقاق و اصطلاحات مربوط به آن مانند شکر، عوض، مدح، ذم، ثواب، عقاب و... پرداخته است. فصل هشتم را با عنوان فی بیان الداخل تحت العلوم و الاعتقادات البدیهة. نامیده و در آن اصطلاحاتی مانند الالهام، الحس، الاحساس، الحفظ، الفهم، الفطنة، الفقه، الخوف و... را بررسی کرده است. (مقرئ نیشابوری، ۱۴۱۴: ۱۸)

۳- ۸- الحدود و الحقائق ابن صاعد بریدی (ق ۶)

قاضی اشرف الدین صاعد بن محمد بن صاعد بریدی آبی، عالمی متبحر و صاحب آثاری مانند: «عین الحقائق، الإغراب فی الإعراب، بیان الشرائع، نهج الصواب، معیار المعانی، کتاب الإمامة و نقضه و نقض نقضه» است. تاریخ وفات او مشخص نیست ولی او از معاصران شیخ منتجب الدین رازی (م بعد از ۸۵ ق) است (منتجب الدین، ۱۳۶۶: ۱۰۰) در متن منتجب الدین عنوان کتاب «الحدود و الحقائق» درج شده است و در ابتدای متن کتاب به صورت «کتاب الحدود» آمده است در مقدمه مؤلف چنین آمده: سالت حرس الله توفیقک املاء مختصر یحتوی علی شرح حدود الالفاظ المصطلحه بین المتکلمین من الامامیه علی ما یقتضی قواعد عقاندهم... اما بر روی جلد کتاب به صورت «الحدود و الحقائق فی شرح الالفاظ المصطلحه بین المتکلمین من الإمامیة» درج شده است.

مؤلف در مقدمه اشاره کرده که کتاب را به درخواست شخصی برای بیان حدود الفاظ مصطلح بین متکلمان امامیه به گونه‌ای که مقتضای قواعد عقاید امامیه باشد به مختصرترین وجه ممکن تألیف کرده و آن را بر اساس حروف هجا از الف تا یاء مرتب کرده است. (ابن صاعد بریدی، ۱۹۷۰: ۱۴) او در مجموع ۱۵۶ اصطلاح را تعریف کرده است (همان، ۱۹۷۰: ۱۴-۲۹). در همین دوره کتابهای دیگری نیز با عنوان «الحدود» تألیف شده‌اند که به احتمال بسیار محتوایی نزدیک به این کتابها داشته‌اند اما امروزه اطلاعاتی از آنها در اختیار نداریم (نک: منتجب الدین، ۱۳۶۶: ۱۵، ۱۱۴ و ۱۳۶)

پس از قرن هفت و بعد از آمیزش کلام و فلسفه شاهد افول نگارشهای کلامی در این حوزه هستیم تا اینکه در عصر حاضر مجدداً این عرصه با اقبال مواجه شده است. در این دوره علاوه بر تدوین

معجمهای اصطلاحات کلامی، نگارش با محوریت اصطلاحات متکلم خاص نیز مورد توجه قرار گرفت از سویی با افزایش ارتباطات بین فرهنگی نیاز به ترجمه اصطلاحات به زبانهای دیگر نیز خودنمایی کرد و باعث پدید آمدن آثاری در این زمینه شد.

۴ - اصطلاحات کلامی حوزه‌های خاص

برخی از نگارشها اصطلاحات کلامی حوزه خاصی را به خود اختصاص داده‌اند. اشاره کوتاهی به برخی از این موارد خواهیم داشت.

کتاب «الألفاظ والمصطلحات المتعلقة بتوحيد الربوبية» اثر آمال بنت عبد العزيز العمرو اصطلاحات حوزه توحید ربوبی را از نگاه وهابیت مطرح کرده است. وی استادیار گروه «العقيدة والمذاهب المعاصرة» در دانشکده اصول دین دانشگاه اسلامی محمد بن سعود است. کتاب حاضر رساله دکترای نویسنده است که در سال ۱۴۲۷ در دانشگاه محمد بن سعود از آن دفاع کرده است (<https://shamela.ws/author/1528>)

بخش اول کتاب درباره مصادر و قواعد مربوط به الفاظ و اصطلاحات توحیدی از نظر اهل سنت و مخالفان آنها است. در فصل اول این بخش مصادر اهل سنت را شامل قرآن، سنت نبوی، لغت عرب و آثار سلف می‌داند. قواعد اهل سنت نیز شامل التزام به ألفاظ شرع و معانی لغوی، دوری از الفاظ بدعت آلود و الفاظ مجمل و اجتناب از الفاظ و اصطلاحات غیر مسلمانان می‌داند. در فصل دوم به مصادر و قواعد مخالفین پرداخته است و مصادر مخالفین اهل سنت را شامل عقل، فلسفه یونانی و منطق ارسطویی، ادیان و مذاهب دیگر و کشف می‌داند. از نظر او قواعد مخالفین برای تعریف اصطلاحات شامل موارد زیر است. ملتزم نبودن به الفاظ شرع و اعمال مجاز و تأویل در آن، ملتزم نبودن به معانی لغوی، استعمال الفاظ بدعت آلود، استفاده از الفاظ مجمل و تشبه به غیر مسلمانان در الفاظ و اصطلاحات. نویسنده در فصل سوم معنی حد از نگاه اهل منطق را بیان کرده و به نقد آن پرداخته است و فصل چهارم را به معرفی مشهورترین تالیفات در زمینه اصطلاحات اعتقادی اختصاص داده است. در این قسمت المبین آمدی، التعریفات جرجانی و کتاب «التوقیف علی مهمات التعاریف» اثر زین الدین محمد بن تاج العارفین حدادی مناوی (۹۵۲ - ۱۰۳۱ ق) را معرفی کرده است.

بخش دوم کتاب به بررسی تطبیقی الفاظ توحید ربوبی اختصاص یافته است. او در این بخش ابتدا به معنی لغوی الفاظ پرداخته است و از منابعی مانند ابن فارس و جوهری کمک گرفته است سپس معنی

لفظ در شرع را بررسی کرده است که به این منظور از آیات قرآن و روایات استفاده کرده و آرای ابن تیمیه و ابن قیم و بزرگان اهل سنت را نیز به آن اضافه کرده است در ادامه تعریف متکلمین و فلاسفه از اصطلاح را با استناد به آرای افرادی مانند فخر رازی و عبدالقاهر بغدادی، قاضی عبدالجبار ارائه کرده و با نظرات پیش گفته مقایسه کرده است (به عنوان نمونه نک: آمال، بی تا: ص ۱۳۸ - ۱۳۹).

برخی از نویسندگان نیز اصطلاحات متکلم خاصی را جمع آوری کرده‌اند مانند «مصطلحات علم الکلام عند الشیخ احمد الاحسانی»، اثر احمد عبدالهادی محمد صالح که در شناخت اصطلاحات کلامی از نگاه شیخیه مفید است (احمد عبدالهادی، ۱۴۳۰: سرتاسر اثر).

انتشارات «لبنان ناشرون» مجموعه‌ای با عنوان «سلسله موسوعات مصطلحات اعلام الفکر العربی و الاسلامی» را منتشر کرده است که هر جلد آن به اصطلاحات مستخرج از آثار یکی از بزرگان عرصه کلام و فلسفه به شرح زیر اختصاص یافته است.

- ۱ - کندی و فارابی اثر جیرار جیهانی؛ ۲ - اشعری و قاضی عبدالجبار اثر سمیح دغیم؛ ۳ - ابن سینا به قلم جیرار جیهانی ۴ - غزالی اثر رفیق العجم؛ ۵ - ابن رشدتالیف جیرار جیهانی؛ ۶ - فخر رازی اثر سمیح دغیم؛ ۷ - ابن تیمیه به قلم رفیق العجم؛ ۸ - ابن خلدون و شریف جرجانی با تلاش رفیق العجم؛ ۹ - ملاصدرا به قلم سمیح دغیم (اطلاعات مربوط به این فهرست را می‌توان در <https://www.sayeghonline.com/> مشاهده کرد).

۵ - نگارش معجم‌های اصطلاحات در دوره معاصر

در دوره معاصر آثار متنوعی از سوی محققان شیعه و سنی در این عرصه تدوین شده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها را ذکر می‌کنیم.

۵-۱ - موسوعة مصطلحات علم الکلام الإسلامی؛ سمیح دغیم

نویسنده برای استناد به کتابهای گذشته از حروف اختصاری استفاده کرده است به عنوان نمونه (ب، ف، ۲۴۸، ۲) به معنی: «بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۲۴۸ سطر ۲» است. (امامی نیا، ۱۳۸۵: ۱۹۵ - ۲۰۲)

۵-۲ - فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، سید جعفر سجادی (۱۳۹۲ ش)

نویسنده بعد از هر واژه حروف اختصاری (ف)، (ک) و (م) را به کار برده است که نشان دهنده این است که این اصطلاح مربوط به کلام، فلسفه یا مشترک بین دو علم است.

۵-۳- فرهنگ علم کلام، احمد خاتمی (معاصر)

در این کتاب علاوه بر اصطلاحات از اشخاص و اعلام مشهور نیز یاد شده است. در پایان کتاب، معادل انگلیسی برخی واژه‌ها و اصطلاحات کلامی ذکر شده است (خاتمی، ۱۳۷۰: سرتاسر اثر)

۵-۴- شرح المصطلحات الکلامية

این اثر به همت گروه کلام و فلسفه بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی تهیه شده است. با مراجعه به این اثر می‌توان آراء و نظرات مختلف کلامی در خصوص يك اصطلاح را دید و با تطورات يك اصطلاح در طول زمان نیز آشنا شد. در این کتاب ۱۴۳۰ اصطلاح تعریف شده است.

۵-۵- معجم العناوين الکلامية و الفلسفية

معجم الفبایی عناوین کلامی و فلسفی دانشمندان اسلامی ده قرن پیش است که توسط گروه کلام و حکمت اسلامی بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، تهیه و تدوین شده است. بخش اول شامل معجم عناوین کلامی و بخش دوم شامل معجم عناوین فلسفی است. این معجم، الفبایی است که نخست عنوان را توضیح می‌دهد و آنگاه کتبی را که در مبحث مزبور مطرح شده، بر اساس زمان نگارش نشان می‌دهد (سبحانی، ۱۳۷۴: ۴۸-۵۲).

۵-۶- فرهنگ اصطلاحات علم کلام (کلام اسلامی، کلام جدید، ادیان و مذاهب)

مسلم محمدی در این فرهنگ‌نامه گاه به ریشه‌های لغوی، تاریخچه و برخی از اختلاف نظرها نیز، اشاره نموده است (محمدی، سرتاسر اثر)

۶- ترجمه اصطلاحات کلامی

گونه دیگری از نگارش در حوزه اصطلاحات کلامی مربوط به ترجمه این اصطلاحات به زبان‌های مختلف است. از جمله این آثار می‌توان به «فرهنگ اصطلاحات فلسفه، کلام و منطق»، اشاره کرد که زیر نظر جواد قاسمی در بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس تهیه شده است. کتاب دیگر «فرهنگ اصطلاحات فلسفه و کلام اسلامی» است که به وسیله گروهی از پژوهشگران و با ویراستاری دکتر سید محمود موسوی و مقدمه و اصلاحات دکتر سید حسین نصر در انتشارات سهروه وردی منتشر شده است. این دو اثر فرهنگ‌نامه‌هایی دوسویه فارسی - انگلیسی هستند. معجم المصطلحات الدینیة، اثر عبدالله ابوعشی مالکی و عبداللطیف شیخ ابراهیم، فرهنگ اصطلاحات دینی به دو صورت عربی - انگلیسی و انگلیسی - عربی است که مکتبه العبیکان در ریاض آن را منتشر کرده است. موسسه

کامپیوتری علوم اسلامی نور در نرم افزار «فرهنگ اصطلاحات علوم» متن ۹۷ عنوان کتاب (۱۷ جلد) در زمینه فرهنگ نامه اصطلاحات علوم مختلف شامل: علوم قرآن، علوم حدیث، بلاغت، فقه، اصول فقه، فلسفه، عرفان، منطق، کلام و ... را عرضه کرده است.

نتیجه‌گیری

دروازه ورود به دانش کلام آشنایی با اصطلاحات کلامی است و آشنایی با منابعی که اصطلاحات کلامی را تعریف کرده‌اند، کلید این درب است. برخی از کتاب‌ها، اصطلاحات دانش‌های گوناگون از جمله کلام اسلامی را تعریف کرده‌اند. از جمله این آثار می‌توان به الزینه ابو حاتم رازی، مفاتیح العلوم خوارزمی، اعلام الطرائق ابن شهر آشوب و التعریفات جرجانی اشاره کرد. فلاسفه پیش از متکلمین به تدوین کتابهای اصطلاحات اقدام کردند و در ضمن اصطلاحات فلسفی برخی اصطلاحات کلامی را نیز تعریف کردند. کندی، فارابی و ابن سینا از پیشگامان این عرصه‌اند. با آمیزش دانش فلسفه و کلام، برخی متکلمان نیز کتاب‌های اصطلاحات فلسفی تألیف کردند و در ضمن آن به اصطلاحات کلامی نیز پرداختند. الحدود غزالی و المبین آمدی از این دست آثار است. متکلمان شیعه از اواخر قرن چهارم شروع به تدوین کتاب‌ها و رساله‌هایی در این فن کردند. شیخ مفید، شیخ طوسی، محمد بن حسن مقرئ نیشابوری و ابن صاعد بریدی از این جمله‌اند. همزمان با شیعیان و یا اندکی پیش از آن، اشاعره نیز تألیف در این موضوع را آغاز کردند از جمله این افراد می‌توان به ابن فورک، ابو اسحاق شیرازی و بن سابق صیقلی اشاره کرد. در عصر حاضر در کنار نگارش اصطلاحات کلامی، آثاری در زمینه ترجمه این اصطلاحات به زبان‌های دیگر نیز به وجود آمده است.

کتابنامه

- آمال بنت عبد العزیز العمرو، (بی‌تا). «الألفاظ والمصطلحات المتعلقة بتوحید الربوبیة»، نسخه کتابخانه مدرسه فقهت، بی‌نا.
- آمدی، سیف‌الدین علی بن ابی‌علی، (۱۴۱۳ ق - ۱۹۹۳ م). المبین فی شرح معانی ألفاظ الحكماء و المتکلمین، حسن محمود الشافعی، مکتبه وهبه، قاهره.
- ابن سابق صیقلی، محمد، (۲۰۰۸). الحدود الکلامیة والفقهیة علی رأی أهل السنّة الأشعریة، تحقیق: محمد الطَّبْرانی، دارالغرب الإسلامی، تونس.

ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، (۱۳۹۳ م). اعلام الطرائق فی الحدود و الحقائق، تهران، انتشارات علمی فرهنگی.

ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، (۱۳۸۰ ق - ۱۹۶۱ م)، معالم العلماء، نجف، مطبعة الحیدریه.
ابن صاعد بریدی، صاعد بن محمد، (۱۹۷۰ م). الحدود و الحقائق فی شرح الألفاظ المصطلحة بین المتکلمین من الإمامیة، تحقیق حسین علی محفوظ، بغداد، مطبعة المعارف.

ابن فورک، محمد بن حسن، (۱۹۹۹ م). کتاب الحدود فی الأصول، تحقیق: محمد السلیمانی، بیروت، دارالغرب الإسلامی.

ابن فورک، محمد بن حسن، (۱۴۲۵). مقالات الشیخ أبی الحسن الأشعری، مصحح احمد عبدالرحیم سایح. قاهره، مكتبة الثقافة الدينية.

ابن فورک، محمد بن حسن، (۱۴۳۰). شرح العالم و المتعلم، محقق توفیق علی وهبه و احمد عبدالرحیم سایح، قاهره، مكتبة الثقافة الدينية.

ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (بی تا). الفهرست؛ تحقیق: تجدد، رضا، قم، بی نا.
ابو اسحاق شیرازی، ابراهیم بن علی (بی تا). کتاب الحدود، تحقیق: عبدالعزیز العوید، کویت، دارالکائنات.

ابوالولید باجی، سلیمان بن خلف، (۱۹۷۳ م). الحدود فی الاصول، تحقیق: نزیه حماد، بیروت، الزغبی.
ابوحاتم رازی، احمد بن حمدان، (۲۰۱۵ م)، الزینه، تحقیق: سعید الغانمی، بیروت، الجمل.

احمد عبدالهادی محمد صالح، (۱۴۳۰ - ۲۰۰۹ م). مصطلحات علم الکلام عند الشیخ احمد الاحسانی، بیروت، دارالمحججه البيضاء.

الاعسم، عبدالامیر، (۱۹۸۹ م). المصطلح الفلسفی عند العرب، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
الاعسم، عبدالامیر، (۱۹۹۳ م - ۱۴۱۳ ق). رسائل منطقیه فی الحدود و الرسوم للفلاسفة العرب، بیروت، دارالمناهل.

امامی نیا، محمدرضا، (۱۳۸۵). معرفی و نقد «موسوعة مصطلحات علم الکلام الاسلامی»، فصلنامه معارف عقلي، س ۱، ش ۳.

انصاری قمی، حسن، «بررسی یک نسخه نویافته: شرح مقدمه شیخ طوسی از یک دانشمند ناشناخته امامی مذهب»، سایت کاتبان، بخش بررسی های تاریخی، تاریخ نگارش ۲۳ شهریور ۱۳۸۹.

انصاری قمی، حسن، الحدود و الحقائق؛ کتابی که از شریف مرتضی نیست (همراه گفتاری از استاد مدرسی)، سایت بررسی های تاریخی، تاریخ نگارش شنبه ۸ مهر ۱۳۹۱.

انصاری قمی، حسن، یادداشت «کتاب الحدود شریف مرتضی»، سایت بررسی های تاریخی، یادداشت روز شنبه ۴ خرداد ۱۳۹۸ و شنبه ۸ مهر ۱۳۹۱.

- انصاری، حسن و اشمیتکه، زابینه، (۱۳۹۸). شیخ طوسی، نگاشته‌های کلامی او و سنت تداول آنها، ترجمه: عطائی نظری، حمید، آینه پژوهش، س ۳۰، ش ۶، ص ۱۲-۲۲.
- تهانوی، محمدعلی، (بی تا). کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون.
- جعفریان، رسول، «مفهوم علم در کتاب الزینه ابوحاتم رازی»، بخش یادداشت‌های سایت رسول جعفریان: <http://www.rasul-jafarian.com/?p=373>
- خاتمی، احمد، (۱۳۷۰ ش). فرهنگ علم کلام، تهران، صبا.
- خوارزمی، محمد بن احمد، (بی تا). مفاتیح العلوم، محقق: ابراهیم الیاری، چاپ دوم، بیروت، دار الکتب العربی.
- خوارزمی، محمد بن احمد، (۱۹۷۱ م). مفاتیح العلوم، تحقیق: عبداللطیف عبدالرحمن، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- دغیم، سمیح، (۲۰۰۱). موسوعة مصطلحات الإمام فخرالدین الرازی، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون.
- سبحانی، محمدتقی، (۱۳۷۴). «نگاهی انتقادی به معجم عناوین کلامی و فلسفی»، آینه پژوهش، آذر و دی ۱۳۷۴-۳۵، ۴۸-۵۲.
- سید مرتضی، علی بن حسین، (۱۴۰۵). رسائل الشریف المرتضی (جلد دوم رساله الحدود و الحقائق)، تقدیم: حسینی اشکوری، احمد، گردآوری، رجایی، مهدی، قم، دار القرآن الکریم.
- صابری، حسین، (۱۳۹۵ ش). تاریخ فرق اسلامی، تهران، سمت، ج ۲.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ ق). رسائل الشیخ الطوسی (المقدمة في المدخل إلى صناعة علم الکلام)، مقدمه نویس محمد واعظ زاده خراسانی، قم، انتشارات اسلامی.
- عطائی نظری، حمید، (۱۳۹۶). نگرشی بر نگارش‌های کلامی (۷): أعلام الطرائق ابن شهر آشوب، کتابی نفیس در اصطلاح‌نامه نگاری اسلامی، صفحه کلام پژوهی از سایت کاتبان، تاریخ نگارش، شنبه ۳۱ تیر ۱۳۹۶.
- فقیه العاملی، محمد تقی، (۱۳۹۳ ش). الحدود و الحقائق من کلام الشریف مرتضی؛ کتاب شیعه، ش ۹ و ۱۰، ص ۲۸۴-۳۰۲.
- قاضی انصاری، زکریا بن محمد، (۱۴۱۱ ق). الحدود الأنیقة و التعریفات الدقیقة؛ دکتر مازن المبارک، دارالفکر المعاصر، بیروت.
- کریمی، محمد، (۱۳۸۷ ش). معرفی و بررسی موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، معارف عقلی، ش ۹.
- گروه کلام بنیاد پژوهش‌های اسلامی، (۱۴۱۵ ق، ۱۳۷۳ ش). شرح المصطلحات الکلامیه، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

محمدی، مسلم، (۱۳۹۳ ش). فرهنگ اصطلاحات علم کلام (کلام اسلامی، کلام جدید، ادیان و مذاهب)، دفتر نشر معارف.

مظفر، محمد رضا، (۱۳۸۶ ش). منطق، مترجم: شیروانی، علی، قم، دارالعلم، چاپ هفدهم.

مفید، محمد بن محمد بن نعمان، (۱۴۱۴ ج). اوائل المقالات، تحقیق: الشیخ ابراهیم الأنصاری، چاپ دوم، بیروت، دار المفید.

مفید، محمد بن محمد بن نعمان، (۱۴۱۴ الف). النکت الاعتقادیه، تقدیم: حسینی جلالی، سید محمد رضا، جلد ۱۰ سلسله مؤلفات شیخ مفید، بیروت، دار المفید.

مفید، محمد بن محمد بن نعمان، (۱۴۱۴ ب). النکت الاعتقادیه فی مقدمات الأصول، تحقیق: میرشریفی، علی، بیروت، دار المفید.

مقری نیشابوری، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ ق). الحدود؛ تصحیح جعفر سبحانی و محمود یزدی مطلق، قم، مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.

منتجب الدین، علی بن بابویه رازی، (۱۳۶۶ ش). فهرست منتجب الدین؛ تحقیق: محدث ارموی، سید جلال الدین؛ قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.

میر سید شریف جرجانی، علی بن محمد، (بی تا). التعریفات، تهران، ناصر خسرو.

نوری، محمد، (۱۳۷۷ ش). «فهرستواره اصطلاحات فلسفه و کلام در حوزه اسلامی» نامه مفید، ش ۱۵، ص ۸۹-۱۱۰.

یعقوب نژاد، محمد هادی، (۱۳۷۵)، درآمدی بر مبانی اصطلاحنامه علوم اسلامی، قم، بوستان کتاب.

<https://shamela.ws/author/1528>.

<https://shamela.ws/book/7547>

<https://www.sifatusafwa.com/en/fiqh-shafii/kitab-al-hudud-al-imam-abu-ishaq-ash-shirazi.html>